

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI EĞİTİM KURUMLARI

“OTTOMAN EDUCATION FOUNDATIONS IN CLASSICAL TERMS”

Ünal TAŞKIN*

Özet

Osmanlı Devleti her alanda kurumlaşmış bir medeniyettir. Bu kurumların en önemlilerinden biride İlmiye teşkilatıdır. Padişah dışındaki hakim güç ve idari, askeri ve bayındırlık hizmetleri yöneticileri ilmiye teşkilatı tarafından sağlanıyordu. Kısaca, Mektep, çocukları eğitti; Medrese, ilmi ve dini bilgilerle bilgilendirdi, Enderun ise farklı kültürlerden olan Osmanlıları bir potada eritti.

Anahtar Kelimeler: İlmiye, Mektep, Medrese, Enderun

Abstract

The Ottoman Empire was a huge civilization which was an associated in its every parts. One of the most important association of these were İlmiye organization. Except for (Ottoman) ruler, sovereign strength and directors of the administrative, military and public work was provided from ilmiye organization. Briefly, Mekteb, has educated children; Medrese, has informed with scientific and religious knowledge and Enderun, melted in different cultures in melting pot in Ottomans.

Key Words: İlmiye, Mekteb, Medrese, Enderun

Giriş

Eğitim ve öğretim hiçbir devlet ve toplumun vazgeçemeyeceği bir faaliyettir. Ancak her devlet veya toplum kendi şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda bu faaliyeti yürütmektedir. Bu açıdan bakıldığında Türk milleti İslam'dan önce ve sonra farklı şekillerde ve devrinin icaplarına göre eğitim görmüştür. Her ne kadar eğitim İslam'la dinsel bir nitelik kazansa da, İslam'dan önceki Türk toplumlarında

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı unaltaskin@hotmail.com

töre çerçevesinde şekillenen bir aile ve boy eğitimi mevcuttu. Buna göre çocuk mensup olduğu boy için yetiştirilmekteydi. *Ad alma* geleneğinde bunu açık bir şekilde görmekteyiz. Zira boy içinde herkes tarafından onaylanan başarı, kahramanlık, beceri gibi vasıflar bireyin ad almasını sağlıyordu. Toplumun içinde bulunduğu şartlardan kaynaklanan hayvan yetiştiriciliği, binicilik, avcılık, avcılığa bağlı olarak atıcılık, ok-yay kullanımı ve boyun güvenliği için olmazsa olmaz olan savaş oyunları, eğitimin diğer cephesini oluşturuyordu. İslam'dan önceki bu dönemde eğitim, Türk töresinin ve az da olsa yazının öğretilmesi şeklinde özetlenebilir. Zira çok fazla olmasa da Türk toplumu içerisinde okur-yazar bir zümrenin varlığından, elimize ulaşan fazla kanıt olmamasına rağmen, söz edilebilir.

Eğitimin bir diğer yönü dinsel amaçlı oluşudur. Her dinde ilk amaç, inanç sahiplerini kendi öğretmenleri doğrultusunda birer mümin olarak yetiştirmektir. Zaten ilk dönem medeniyetlerinden itibaren eğitim ve öğretim kurumlarının mabet ve tapınak gibi dini yapıların etrafında kümelendiği görülür. Bu amaçla kendi öğretisini yayan dinler, dini bilgi dışında diğer bilimlerle ilgili bilgiler de veriyorlardı. Bir anlamda bu yapıların çevresinde eğitim köyü diyebileceğimiz bir yerleşim ortaya çıkıyordu. İslam'da da bu genel kural değişmemiştir. İslam toplumlarında külliye adı verilen bu birliktelik, bir cami etrafında gelişir ve bünyesinde mektep, medrese vs. gibi birçok eğitim kurumunu barındırırdı (Çobanoğlu 2002: 542). İslam dini belki de diğer dinler içerisinde bilginin önemine ve elde edilmesine en çok atıfta bulunan bir konumdadır. Öyle ki Hz. Peygambere gelen ilk vahiy inanmak ve ibadet etmek için okumanın gerekliliğine vurgu yapan “*yaratan rabbın adıyla oku*” dur. Devam eden ayetlerde *rabb*, kalemle yazmayı ve insana bilmediklerini öğreten olarak tanımlanmaktadır (Alak/1-5). Yine “*hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? Ancak akl-ı selim sahipleri, sağduyulu olanlar düşünüp ibret alır*” (Zümer/9) ayetiyle bilmenin veya bilginin ve aklın önemine atıfta bulunulmuştur. Diğer yandan İslam peygamberinin “*Rabbim benim ilmimi arttır; Bir saat ilme çalışmak, bir gece ibadetten hayırlıdır; Ya bilen, ya öğrenen, ya dinleyen veya ilmi seven ol*” gibi hadisleri İslam ümmetinin eğitime ve öğretime duruşunu oluşturmasına yardımcı olmuştur.

Selçuklulardan gelen devlet tecrübesine sahip Osmanlılar, fethettikleri her yerde, halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına cami, mektep ve medreseler inşa etmişlerdir. Bu inşa işi Osmanlılarda adeta bir gelenek haline almış, *mektepleşme* ve *medreseleşme* faaliyetine, padişah ve yakınlarının yanı sıra sosyo-ekonomik durumları iyi birçok vatandaş da katılmış, böylelikle köylere varıncaya kadar hemen hemen her yerde eğitim ve öğretim kurumları açılmıştır. Şimdi bu eğitim kurumlarını ana hatlarıyla incelemeye çalışalım.

Örgün Eğitim Kurumları

A. Mektep

Abbasiler devrinde “küttab” adıyla anılan mektebe, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri sıbyan mektebi diyorlardı. Osmanlılar bu tip mektepleri “daruttalim, darulilm, muallimhane, mahalle mektebi, taş mekteb, mekteb-i ibtidaiyye” gibi adlarla da anmışlardır (Baltacı 2004: 6). Ana ve babaların, çocuklarına ayet ve hadislerle de desteklenen dini inanç ve şartları öğretme isteği, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve hemen hemen her mahallede açılmasından bunlara mahalle mektebi denmiştir (Gelişli 2002: 35). Mektepler, medreselerin bir alt kademesini teşkil eden eğitim kurumlarıydı.

Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler tarafından da kurulmuştur. Mesela Sultan I. Murat’ın Bursa’da yaptırdığı Hüdavendigar Külliyesi (Eyice 1998: 290-295) ve Sultan II. Bayezid’in Amasya, Edirne ve İstanbul’da yaptırdığı aynı adları taşıyan Bayezid Külliyesi (Eyice 1992: 40-49) padişahlar tarafından kurulan ve içinde mektep barındıran bütünyapılardır. Bazı mektepler kurucularının tayin ettikleri bir kişi ya da vasiyet yoluyla yakınları tarafından da kurulabilmekteydi. II. Bayezid’in hanımı Hüsnişah Hatun adına oğlu Şehzade Şehinşah tarafından Manisa’da yaptırılan Hatuniye Külliyesi bu türden bir yapıdır ve ta’lim-i sıbyan için bir de mektebi barındırmaktadır (Yüksel 1997: 501-503). Mektepler ayrıca eş veya diğer aile fertleri adına da kurulabilirdi. Kanuni’nin eşi Hürrem Sultan için yaptırdığı Haseki Külliyesi buna örnek verilebilir (Doğan 1997: 370-372). Sıbyan mektepleri daha çok cami veya mescitlerin yanında bulunurdu ve bunların çoğu hayırsever kişiler tarafından yaptırılırdı. İnalçık, sadece İstanbul’da bu şekilde yapılmış 219 camiden bahsetmektedir (İnalçık 2001: 227). Meşrutiyete kadar ilk tahsil için devlet bütçesinde herhangi bir harcama kalemi bulunmuyordu. Harcamalar vakıf gelirleri ve çocuklardan haftalık almak suretiyle yapılıyordu (Günyol 1972: 656).

Yetim ve fakir öğrenciler için vakıflar harçlık ve giyim olarak yardımda bulunabiliyorlardı. Mesela Mustafa Kemal Bey vakfiyesinde öğrencilere aylık 10 akçe harçlık, 60 akçe giyim yardımı yapılmaktaydı (Hızlı 1999: 213)¹. Ayrıca bu yardımlar dışında ek olarak çocukları gezintiye götürülen vakıflar da mevcuttu². Çocuklara alınan elbiseler arasında bogasi kapama, fes, mintan, zıbın, kuşak, mest, papuç yer aldığından (Gelişli 2002: 41) halk arasında bu mektepler “kapamalı mektep” olarak bilinmekteydi (Hızlı 1999: 213).

Sıbyan mektepleri çocuklara Kur’an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştu (Gelişli 2002: 38). Vakfiyelerde genellikle mekteplerin,

¹ Yine vakıfların öğrencilere “*libas-ı eytam, libas-ı eytam-ı fukara, melbusat-ı eytam, kisve-i eytam ve kisveha-i yetim bera-yı sıbyan ber-mucib-i şer’iyye*” adları altında yılda 720-1500 akçe arasında değişen miktarlarda giyim ödendiği kaynaklarca ifade edilmektedir (Hızlı 1999: 213).

²Şeyhülislam Esat Efendi vakfiyesi “*eyyam-ı rebî’de sübyanları hocaları mesiregaha götürüp it’âmı taam eylemeleri*” yönünde bir program çizmiştir (Gelişli 2002: 41)

sıbyan ve eytam, fakir çocuklar, oğlancıklar eytamı ve Müslümanların yetimlerine ders verilmesi amacıyla yaptırıldığını kaynaklar ifade etmektedir (Hızlı 1999: 212-213). Fatih, kurduğu sıbyan mektebine ancak yetim çocukların, yetim bulunmazsa fakirlerin çocuklarının alınmasını şart koşmuştur. Günyol, II. Bayezid'in kendi adını taşıyan caminin yanına yaptırdığı mektebin vakfiyesinde “*mektephanede muallim ve halife olanlar talim-i kelam-ı kadim ve Kur'an-ı azim ederler*” ifadesinden mekteplerin amacının Kur'an okutmak olduğunun anlaşılması gerektiğini belirtmektedir (Günyol 1972: 656).

Mekteplerin ilk örneği olan küttablarda sadece erkek çocuklar öğrenim görürken Osmanlılar devrinde kız çocukları da erkeklerle birlikte mekteplere devam ederlerdi. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de vardı (Baltacı 2004: 7). Bazı mekteplerde erkek ve kız çocukları yan yana otururken bazılarında ise ayrı ayrı otururlardı³. Sıbyan mekteplerine başlama yaşı ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Bu rakamı 5-10 yaş arası (Hızlı 1999: 212) gösterenler olduğu gibi, 5-6 yaşları (Baltacı 1976: 19) diyenler ve bu rakamı daha da aşağı çekenler vardır (Kodaman 1988: 58). Anadolu'da çocuklar daha çok dört, İstanbul'da ise beş altı yaşlarında mektebe verilirdi. Tanzimat'tan önce çocuklara bir sanata verilmeden Kur'an ve ilmihal öğretilmesi emredildiği halde 1846'da yayımlanan bir talimatla dört beş yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderileceği, altı yaşını bitiren çocuklarını sıbyan mektebine göndermeyenlerin ise cezalandırılacağı, 1868 tarihli tebliğde ise herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği Baltacı tarafından ifade edilmektedir (Baltacı 2004: 7).

Mektebe kaydolup başlamak, çocukların hayatında önemli bir olaydı. “*Bed'-i besmele cemiyeti*” ya da “*amin alayı*” da denilen bu merasim, genellikle Kandil, Pazartesi veya Perşembe günleri düzenlenirdi. Ailenin varlıklı veya yoksul olmasına bağlı olarak bu merasim şekillenmekteydi. Yoksul bir ailenin çocuğu, *eti senin, kemiği benim* denilerek teslim edilirken, orta halli bir ailenin çocuğu, mektepteki çocuklara birkaç kuruş, hoca ile halifeye ise ucunda mecidiye bağlı birer yağlık hediye edilerek mektebe başlatılırdı. Zengin çocukların kaydı ise adeta bir düğün havasında geçerdi. Çocuk önce giydirilerek bir at veya arabaya bindirilir, mektepten gelen *ilahici* ve *amincilerle* birlikte tespit edilmiş yerlerden geçerek, Eyüb Sultan'a gidilirdi. Yol boyunca ilahiler ve dualar okunur, aminci çocuklar amin diye bağırırlardı. Alay döndükten sonra, çocuk hocanın karşısındaki seccade veya mindere oturur ve sembolik olarak ilk ders böyle bir iki harfin tekrarlatılmasıyla yapılırdı (Günyol 1972: 658). Tören sonunda çocuğun ailesince hazırlanmış yemekler yenilir, hocaya, halifeye, ilahi okuyan ve amin alayına katılan bütün çocuklara hediyeler ve harçlıklar dağıtılırdı. Okula başlayan çocuk

³ 1847 tarihli sıbyan mektepleri hocalarına dair olan talimatta bazı mekteplerde kız ve erkek çocukların yan yana oturtulması terbiye usullerine aykırı görülerek ayrılması istenmiş, 1858 tarihli tezkire ile Maarif Nezareti Sultanahmet civarındaki 26 sıbyan mektebinde kız ve erkek öğrencilerin ayrı oturtulması istenmiştir (Günyol 1972: 657)

eğer tarikat şeyhinin çocuğuysa o zaman amin alayına tarikatın sancağı ile dervişler de katılır, ilahiler sırasında mazharlar çalınır, zikirler çekilir ve tarikat ayini yapılırdı (Öcal 1993: 63).

Mektep Personeli

a. Muallim:

Kelime olarak öğreten, öğretici demek olup mekteple ilişkilendirildiğinde çocuklara Kur'an-ı Kerim okumayı, dini bilgileri ve yazmayı öğreten kişi anlamını kazanmaktadır (Hızlı 1999: 209). Mektep hocaları genellikle medrese okumuş, çoğu zaman cami veya mescitte imamlık ya da müezzinlik yapan kimselerdi. Hocalar seçilirken kendilerinin “*nefsi enfes sahibi, rıza-yı hak talibi ve bir salih hafız-ı kelimullah, namazın erkan ve şeraitin bilir, sıbyan talimine münasip ve kadir kimse*” olmasına dikkat edilirdi (Gelişli 2002: 39). Kız çocuklarına ait mekteplerin hocaları da çoğunlukla *Kur'an, subha-i sıbyan ve tuhfa-i vehbi* gibi risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlardı (Günyol 1972: 658).

Mekteplerde görev yapacak muallimler için “*berat-ı şerif*” istenmekteydi. Kadınlarca nasbedilmesi uygun görülen muallimlerin arzı yapılarak padişahın berat vermesi beklenmekteydi (Hızlı 1999: 209). Muallimler genelde hayat boyu aynı yerde görev yaparlardı. Muallimin hayatını kaybetmesi durumunda yerine uygun görülen birisi verilirdi. Muallimlerin vefatları dışında görevlerinden feragat edip ayrılmaları halinde, teklif edilecek kişinin elinde “*hüküm-i hümayûn*” olması şartıyla yerlerine bir başkasını önerebilirlerdi. Herhangi bir haber vermeden mektepten ayrılan veya şehirden izinsiz ayrıldığı kesin olarak anlaşılan kişilerin yerine hemen muallim atanmaktaydı. Bunun yanında görevinden bir takım sebeplerle izin alıp ayrılan muallimlerin kendi yerlerine birini vekil tayin etmeleri gerekiyordu. Görevini yapamayacak bir özrü bulunan muallimler, yerlerine bıraktıkları kişilerin isimlerini ve yapacakları görevleri mahkeme kayıtlarına geçirmek durumundaydılar. Bazen muallimler görevlerini bir başkasıyla becayış yoluyla değiştirdikleri olmaktaydı. İstibdal denen bu uygulamada iki tarafında mahkemeye gelip rıza gösterdiklerini belirtmeleri gerekliydi. Muallimlerin görevlerinden azledilme durumu olursa yerine geçecek kişiler bir sınav yapılarak vazifelerine başlarlardı (Hızlı 1999: 210-211).

Mektep muallimleri 1-6 akçe arasında değişen günlük ücretlerini nakit olarak alırlardı. Bazı mektep vakıfları, yevmiyeye ilaveten cüz kıraati, mütevellilik, halifelik, nezaret gibi görevler için de ödemeler yapmaktaydı (Hızlı 1999: 211).

b. Halife (Kalfa):

Halife, mektepte muallimin yardımcısıdır. Mektepte ders yapıldığı sırada, muallim tarafından verilen görevleri yerine getirdiği gibi muallimin derse

giremediği durumlarda ise derse girerdi. Diğer yandan halifeler öğrenciler arasında durumu zayıf olanlar ile ilk kez okula başlayanların derslerini tekrarlatıp çalıştırarak onları hazırlardı. Halifelerin, mekteplerde muallime yaptıkları bu yardımlar sebebiyle aldıkları ücrete ek olarak, genellikle cüz tilavetinden de bir şeyler verilmekteydi. Halifelere bu görevin dışında ferraşlık gibi dahili hizmetlerde şart olabilmekteydi. Halifelerin mekteplerde görev alabilmesi için muallimin görevlendirilmesinde uygulananlar olduğu gibi tatbik edilirdi. Mekteplerde, halifelere genelde 1-2 akçe arasında yevmiye ödenmekteydi. Fakat 3 akçe ödenen yerlerde vardı (Hızlı 1999: 211).

c. Müteveli:

Vakfın yönetiminden birinci derece sorumlu olan kişidir (Pakalın 1993: 640). Mütevellinin genellikle halk arasında güvenilirliği ve dindarlığı ile tanınma, itibar sahibi ve isabetli kararlar alabilme yeteneğine sahip olma gibi vasıflar aranmıştır. Bu sebeple bazı vakıflar bu şartları taşıyan bir mütevellinin seçilmesini şart koşmuşlardır (Pay 2002: 492). Mütevelliler, vakıf şartlarına uygun olarak kadının nasbı ile tayin olunurdu (Pakalın 1993: 640). Nasb işi, doğrudan İstanbul'dan yapılabilmekte ve müteveli olacak kişiye berat verilebilmekteydi (Hızlı 1999: 211).

Mekteplerden sorumlu mütevelliler, görev yapamayacak kadar rahatsız olduklarında, bir dizi tahkikattan sonra bu görev bir başkasına devredilmekteydi. Görevinde ihmal ve kusuru olan müteveli, derhal vazifeden uzaklaştırılmaktaydı. Mütevelliler yaptıkları hizmet karşılığında 1-3 akçe arasında değişen yevmiye alırlardı (Hızlı 1999: 211-212).

d. Nazır:

Vakfa ait herhangi bir tasarruf yetkisi olmamakla (Pakalın 1993: 666) beraber, vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işlerini denetlemekle görevli kişiydi (Yediyıldız 1983: 59). Mütevellilik ve nazırlık ilke olarak aynı kişide toplanmazdı. Mütevellide aranan nitelikler nazırda da aranırdı. Nazırların aldıkları ücret 1-1,5 akçe civarındaydı (Hızlı 1999: 212).

e. Diğer Görevliler:

Mekteplerde, bütün yazışmaların yapılması, muhasebe defterlerinin ve kiraya verilen yerlerin tutanaklarının tutulmasından sorumlu (Pay 2002: 492), mütevellinin bir anlamda sekreteri (Yediyıldız 1983: 57) olan katipler ile gelirleri toplamakla sorumlu olan cabiler (Pakalın 1993: 253, Yediyıldız 1983: 56) mütevellinin sağ koluydular. Katiplerin yazı işlerinde yetenekli, hesap işlerinde güçlü, güvenilir, dindar ve istikrarlı; cabilerin ise dindar ve güvenilir olmalarının

yanı sıra hesap görme dönemlerinde hesap verebilecek gücü olan kişiler olmaları gerekiyordu (Pay 2002: 493). Bunların yanı sıra bevvab denilen kapıcılar, ferraş denilen temizlikçiler bulunmaktaydı. Hepsine birden okuyucular diyebileceğimiz, Kur'an'ın tamamını veya bir kısmını, tesbih eden ve duaları okuyanlar (cüzhan, mevlithan, devirhan⁴, aşırhan⁵, ihlashan⁶, ammehan⁷, fetihhan⁸, en'amhan⁹, tebarekehan¹⁰, hatimhan¹¹, müsebbih¹², du'agû¹³) ile hadisleri ve bazı seçilmiş metinleri¹⁴ okuyan görevliler de vardı (Pay 2002: 495).

Öğretim

Mekteplerde çocuklar, daha ziyade dini eğitim ağırlıklı bir eğitim alıyorlardı. Talebe, suhte, tilmiz, puser ve şakird (Baltacı 2002: 446) adlarıyla bilinen öğrenciler hasır, kilim ya da evlerinden getirdikleri minderler üzerine diz çökerek oturur ve rahleler üzerinde Kur'an ya da dua kitaplarını okurlardı. Her çocuk sırayla hocanın önüne gider, dersini okurdu. Okulda çeşitli yaşlarda çocuklar olması, eğitimin tek bir oda içinde yapılması bu bireysel öğretme yöntemini zorunlu kılıyordu. Bazen halife veya eski bir öğrenci çocuklara derslerini okutmada yardımcı olurdu (Akyüz 1982: 59). Mekteplerde kullanılan dilin bir çok yerde Türkçe mi yoksa Arapça mı olduğu üzerinde bir uzlaşma yoktur. Bazı kaynaklarda eğitim tümüyle Arapça yapılmadığı, duaların ve okumaların açıklamalarının Türkçe yapıldığı yazılırken (Akyüz 1982: 59) bazı yerlerde ise eğitimin tamamıyla Arapçaya dayalı olduğu yazılıdır. Medreselerde bile eğitimin az da olsa Türkçe yapıldığı göz önünde bulundurulursa mekteplerdeki eğitimin tam manasıyla Arapça olduğunu söyleyemeyiz. Eğitim dilinin Türkçe olduğunu ancak Kur'an okutmak için Arapça ile ilgili bir takım bilgiler verildiği kabul edilebilir. Zira muallim ve halifenin sıbyana Kur'an okumayı ve ilmihal bilgilerini öğretmeleri şart koşulmuştu.

Disiplin

Mekteplerdeki disiplin cezaları hakkında acımasız eleştirilerin olduğunu söyleyen M. Hızlı, bunu doğrulayacak bir belgeye rastlamadığını yazmaktadır.

⁴ Her Cuma Namazından önce Kur'an'ın bir cüzünü okumakla görevli olan ve bir ay sonunda yeniden başlamak üzere Kur'an'ı hatmeden kişi.

⁵ Aşır denilen onar ayetlik bölümleri okuyanlar.

⁶ İhlas suresini okumakla görevli kişi.

⁷ Nebe' suresini okumakla görevli kişi.

⁸ Feth suresini okumakla görevli kişi.

⁹ En'am suresini okumakla görevli kişi.

¹⁰ Mülk suresini okumakla görevli kişi.

¹¹ Kur'an'ın tamamını periyodik bir tarzda okumakla görevli kişi.

¹² Allah'ın isimlerini tekrarlamakla görevli kişiler

¹³ Özel günler ve toplantılarda dua okuyanlara verilen ad. Tekkelerde zikir sonunda dua edenlere ise duahan denirdi.

¹⁴ Mesnevî okuyanlara Mesnevîhan, Hadis okuyanlara Buharîhan (muhtemelen Buharî okunduğundan dolayı), Delail-i Hayrat okuyanlara ise Delail-i Hayrathan denilmiştir.

Bunu iki şekilde açıklayan Hızlı, ilk olarak *falaka* gibi uygulamaların yaşanmadığını, bu yüzden mahkeme sicillerine böyle bir durumun aksetmediğini, ikinci olarak bu tür cezaların toplum tarafından kabul gördüğü ve yadırganmadığını ifade etmektedir (Hızlı 1999: 212). Bunun yanında Akyüz, XVI. yüzyılda Türkiye'ye gelen bir Alman gezgininden naklen, Türklerin çocuklara Avrupalılardan daha insafli ve sabırlı olduklarını, en azından çocukları sakatlamadıklarını söylemektedir (Akyüz 1982: 59). Ancak Osmanlıların son iki asrında mahkemeye bazı başvuruların yapıldığı olmuştur. Sosyal hayatın belli bir düzen içinde yürütülmesi yönünde bazı görevleri bulunan muhtesip, aynı zamanda mektepleri de ziyaret ederek buradaki muallimlerin, çocukları fazla cezalandırmamalarını temin etmekteydi (Hızlı 1999: 216).

B. Medrese

Medrese kelimesi Türkçeye Arapçadan geçmiş olup içinde öğrencinin ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir. Osmanlı döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara denilmiştir. Daha önce Nişabur civarında kurulan eğitim müesseselerine de bu ad verilmekteydi (Baltacı 1976: 25).

Başlangıçta sistemli bir eğitim faaliyetinden söz edilmese de, İslam dünyasında eğitimin ve öğretimin, dinin ilkelerini öğretmek üzere, temeli Hz. Peygamber dönemine kadar çıkarılabilir. İslamın ilk dönemlerinde dinin temel ilkelerini öğrenme kaygısı, Müslümanları camie yöneltmiş, Hz. Peygamber ve çevresindekileri doğal olarak bir öğretmen konumuna yükseltmiştir. Bu öğretim tarzı, daha sonraları bilimsel faaliyetlerin yapıldığı kurumların cami ve çevresinde gelişmesinde etkili olmuştur. İslamiyetin etkisiyle, bilim faaliyetlerinin dini içerikli olmasının arka planında bu geçmiş yatmaktadır (Pedersen 1979: 47). Camilerin birer ibadet yeri olarak insanlar üzerinde etkileri ve toplum içerisinde oynadıkları roller o kadar büyüktü ki, eğitim ve irşad faaliyetleri zaman zaman yöneticilerin müdahalelerine yol açacak ölçüde sosyal hayatı yönlendirebiliyordu. İslam devletinin sınırlarının genişlemesi, Mısır, Hind, Sasanî, Bizans ve Türk coğrafyalarının zengin kültürel birikimleriyle karşılaşmaları sonucunda Müslüman fatihler, ister istemez birçok felsefi fikirlerle karşı karşıya kalmışlar ve bir takım inanca ait tartışmaların müdahili durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla, bu şartlar altında X. asırdan itibaren İslam dünyasında, devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreselerin oluşmasına yol açmıştır (Unan 1999: 150). Hz. Peygamber döneminde Medine'de Kur'an eğitimi yapan *darulkurra*'nın medreselerin doğuşunda bir başlangıç (Bozkurt 2003: 324) olduğu ileri sürülmesine rağmen Mescid-i Nebevî ve Suffa'yı ilk örnek olarak kabul edenler de vardır (Çelebi 1999: 168). İlk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasından önce Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist *viharalarından* örnek

alınarak kuruldukları söylenmektedir. Bu viharaların ya da Türkçe adıyla *toymların* Türkistan ve Horasan'da İslamiyetin yayılmasında önemli hizmetleri olduğundan bahsedilir (Baltacı 1976: 6, Kütükoğlu 2000: 3). Medreselerin daha çok Türklerin yaşadığı sahalarda ortaya çıktığı ve geliştiği söylenebilir. Selçuklular medreseleri, genelde bilimin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarını devletin yanında tutmak, özelde ise Fatımîlerin Şîlik propagandalarına karşı oluşturmuşlardır (Baltacı 1976: 7-8). Nizamülmülk, medrese denince ilk akla gelen kişidir. Nizamülmülk'ün Bağdat ve çevresinde kurduğu medreseler örnek alınarak İslam dünyasının çeşitli yerlerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu iş İslam dünyasında bir gelenek haline almış, köylere varıncaya kadar medreseler yapılmıştır (Küçükdağ 1998: 84). Selçuklu Devleti medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde, tahsilin parasız olmasında ve öğrencilere burs bağlanması gibi konularda en büyük paya sahiptir (Hızlı 2002: 426). Diğer yandan medreselerin en çok geliştiği yer Türkler tarafından alındıktan sonra Anadolu olmuştur. Burada Selçuklu ve Beylikler döneminde birçok medrese yapılmış, çoğu Osmanlılara kadar intikal etmiştir (Bilim 1998: 6).

Osmanlılar döneminde, orta ve yüksek öğretimi gerçekleştiren medreselerin ilki Orhan Gazi tarafından kurulan ve İznik Orhaniyesi¹⁵ olarak bilinen medresedir (Uzunçarşılı 1965: 1). Ancak D'ohsson'a göre ilmi faaliyetler, Osman Gazi dönemine kadar götürülebilir (Kazıcı 1999: 63). Orhan Bey kurduğu medreseye Davud-ı Kayserî'yi¹⁶ 30 akçe maaşla müderris olarak tayin etti (Bayraktar 1996: 32, İpşirli 2003: 327). Bu medresenin yanı sıra Orhan Bey, Bursa'nın fethinden sonra manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak bilinen medreseyi kurarak vakıflar tesis etti (İpşirli 2003: 327). Edirne'nin fethine kadar Bursa Medreseleri önem olarak ilk sıradadır. Ancak Edirne'deki Saatli (Üç Şerefeli) Medrese ile Darulhadis yapılmıca Bursa'daki Sultaniye Medresesi ikinci sıraya gerilemiştir (Kazıcı 1999: 63). Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur. Fatih'in Kanunnamesinde Sahn-ı Seman olarak bilinen bu medreselere eski vakfiyesinde Medaris-i Semaniye denilmektedir (Uzunçarşılı 1965: 5). Fetihden sonra şehirdeki 8 kilise medreseye çevrilmişti. Müderrisliğini Alaeddin Tusî'nin yaptığı Zeyrek Camii olarak bilinen Pantokrator Manastırının bulunduğu yer olan medresede, hücre denen 40 odada 40 medrese talebesi vardı (Uzunçarşılı 1965: 5). 1470 yılında tamamlanan Fatih Külliyesi içinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı seman ve bunların arkalarında yer alan sekiz Tetimme medresesi kuruldu (Uzunçarşılı 1965: 6). Sahn medreselerindeki öğrencilere *Danışmend*, Tetimme medresesi öğrencilerine ise *Softa* deniliyordu. Usule göre softalar, danışmendlerden ders görecekdilerdi (Uzunçarşılı 1965: 9-10). Fatih, Sahn

¹⁵ Yüzyıllar boyu Hristiyanlık dogmalarının tartışıldığı, dinsel kurulların toplandığı İznik'te öncelikle İslam dinini öğreten bir kuruma ihtiyaç duyulduğundan pozitif bilimlere ağırlık verilmediği yönünde görüşler vardır (Sakaoğlu 2003: 19)

¹⁶ Davud-ı Kayserî, Muhyidin Arabî'nin halifesi olup, yüksek tahsilini Mısır'da yapmış, pek çok eser kaleme almış ve İznik'te vefat etmiştir (Uzunçarşılı 1965: 1). Muhyiddin Arabî'nin eserine yazdığı şerh dolayısıyla tasavvuf Osmanlı ülkesinde tanınmıştır (Adivar 1991: 16).

Medreselerini yaptırdıktan sonra medreseler yeni bir teşkilatlanmaya tabi tutulmuştur. Medreselerin, müderrislerin aldıkları yevmiyelere ve okutulan kitaplara göre tasnif edilmeleri Osmanlılara has bir özelliktir. Medreselerin tasnifi şu şekildedir:

- a) Haşiye-i Tecrîd (Yirmil Medreseler): Müderrisine 20 akçe verilen medreselerdir. Bu medreselere bu ismin verilmesinin nedeni, Seyyid Şerif Cürcanî'nin, Nasuriddin Tusî'nin Tecridü'l-İ'tikad adlı eserine, Haşiye-i Tecrîd adıyla yazdığı haşiyesinin burada okutulmasıdır. Tahsil süresi önceleri iki yıl iken daha sonraları üç ay olarak tespit edilmiştir (Baltacı 1976: 37). Baltacı, okunacak derslerin, Belâgat, Kelâm ve Fıkıh, kitapların ise Mutavvel, Haşiye-i Tecrîd ve Şerh-i Ferâiz olduğunu yazmaktadır¹⁷.
- b) Miftah (Otuzlu Medreseler): Bu medreseler belâgattan Şerh-i Miftah'ın okutulmasından dolayı bu adı almışlardır. Bunların tahsil süresi 1529-30 sıralarında iki sene iken, 1597-98 tarihinde üç ay olarak tespit edilmiştir. Baltacı, okutulan dersleri, Fıkıh, Belâgat, Kelâm ve Hadîs, bu derslerin kitaplarının ise sırasıyla Tenkîh ve Tavzih, Şerh-i Miftah, Haşiye-i Tecrîd ve Mesâbîh olduğunu yazmaktadır (Baltacı 1976: 38)¹⁸.
- c) Kırklı (Telvîh) Medreseler: Müderrisinin günlük 40 akçe aldığı medreselerdir. Taftézânî'nin fıkha dair Telvîh adlı eserinden dolayı, bu medreselere Telvîh medreseleri de denmiştir (Baltacı 2002: 448). Eğitim süreleri 1535-36 sıralarında iki veya üç yıl iken, 1575-76 tarihinde en az üç ay, 1597-98 tarihinde ise Hâric medreseleri arasında sayılarak beş ay olmuştur (Baltacı 1976: 38-39). Bu medreselerde okutulan dersler Belâgat, Kelâm¹⁹, Fıkıh ve Hadîs olup, kitaplar ise ders sırasıyla Miftahü'l-'ulûm ile Meânî Şerh-i Miftah, Şerh-i Mevakıf, Sadruşşeria ve Mesâbîh'dir (Baltacı 2002: 449).
- d) Ellili Medreseler: Müderrisinin günlük 40 akçe aldığı medreselerdir. Haric Ellili ve Dahil Ellili olmak üzere ikiye ayrılırlar. Haric Medreselerin tahsil süreleri 1538-39sıralarında bir yıl iken, 1575-76 ve 1597-98 tarihlerinde beş ay olarak tespit edilmiştir (Baltacı 1976: 40). Baltacı, Haric Medreselerinde okutulan derslerin Fıkıh, Kelâm ve Hadîs, ders kitaplarının ise sırasıyla Hidâye, Şerh-i Mevâkif ve Mesâbîh olduğunu, Dahil Medreselerinin eğitim süresinin, 1539-40

¹⁷ Baltacı, bu kitapların öğrenciler tarafından tam olarak anlaşılması için Sarf'tan, Emsile, Bina, Maksud, İzzî, Merah, Nahiv'den 'Avamil, İzhâr, Kâfiye gibi kitapları ya da bu seviyedeki gramer kitaplarını, Şerh-i Şemsiye, Şerh-i Tevâli, Şerh-i Metâli, Şerh-i İşagoci gibi mantık kitaplarını ve usûl-ı fıkha ait Telvîh gibi eserlerin ya tamamını ya da bir kısmını okumaları gerektiğini belirtmektedir.

¹⁸ Baltacı, ayrıca bu medreselerde Miftâh, Meânî, Sadruşşeria ve el-gurre fi'l-mantık adlı eserlerin okutulduğunun ihtimal dahilinde olduğunu yazmaktadır.

¹⁹ Baltacı, XV-XVI. Osmanlı Medreseleri adlı eserinde Kelâm yerine ders olarak Usûl-ı Fıkıh'ı yazmış, ders kitabı olarak da Taftézânî'nin Tavzih adlı eserini vermiştir (Baltacı 1976: 39).

sıralarında bir yıl, 1597-98 tarihinde ise altı ay olduğunu kaydetmektedir. Okutulan dersleri Fıkıh, Usûl-ı Fıkıh, Hadîs ve Tefsîr, kitapları ise sırasıyla Hidâye, Telvîh, Buhârî, Keşşâf ve Beyzâvî olarak vermiştir (Baltacı 1976: 40).

- e) Sahn-ı Semân Medreseleri: Fatih'in İstanbul'da kurduğu sekiz medresedir. Sahn-ı Semân Osmanlı medrese sisteminde çok önemli bir yerdedir ve Süleymaniye Medreselerinin inşasına kadar da bu önemini korumuştur. 1540-41 ve 1556-57 sıralarında tahsil süreleri birer sene, 1597-98 tarihinde ise en az altı ay olarak tespit edilmiştir (Baltacı 1976: 41). Baltacı, Sahn-ı Semân medreselerinde okutulan dersleri Fıkıh, Usûl-ı Fıkıh, Akaid, Hadîs ve Tefsîr, kitapları ise sırasıyla Hidâye, Telvîh ve Şerh-i Adûd, Şerhu Akaidi'n-Nesafiyye ve Şerhu Akaidu'l- Adûdiyye Devvânî, Buhârî, Keşşaf ve Beyzâvî olarak yazmaktadır (Baltacı 2002: 449).
- f) Altmışlı Medreseler: Müderrisinin günlük 60 akçe aldığı medreselerdir. Baltacı'ya göre, paye bakımından Sahn'dan yüksek olmalarına rağmen tahsil müddetleri Sahn kadardı ve Sahn'da bazı derslerde okutulan kitapların ikmali söz konusuydu. Okutulan derslerin, Fıkıh, Kelâm, Hadis, Usûl-ı Fıkıh ve Tefsîr, kitapların ise sırasıyla Hidâye ve Şerh-i Ferâiz, Şerh-i Mevâkıf, Buhârî, Telvîh ve Keşşaf olduğunu kaydetmektedir (Baltacı 1976: 41-42).

II. Bayezid, Amasya, Edirne ve İstanbul'da inşa ettirdiği ve kendi adını taşıyan üç önemli külliye içerisinde medreseler kurdu. İstanbul'daki müderrislik görevini Şeyhülislamılara şart koşmasına rağmen, Şeyhülislamların yoğun işlerinden dolayı fiilen ders vermeleri mümkün olmayınca bir vekil²⁰ vasıtasıyla derslerin işlenmesi yoluna gidildi (İpşirli 2003: 328).

Fatih'ten sonra ikinci büyük örgütlenme Kanûnî zamanında gerçekleştirildi. Bu dönemde medreseler küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemde örgütlenmiş ve bu sistem aşağı yukarı imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür. Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medresesi'nde, kendinden öncekilerde olmayan bir de yenilik vardı. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenen Tıp Medresesi ve Darüşşifa ile matematik öğretimi için kurulan dört medrese, ona dinsel konular dışındaki alanlarda eleman yetiştiren bir kurum olma özelliğini kazandırmıştı (Uzunçarşılı 1965: 33, Bilim 1998: 8-9). Süleymaniye medreseleri yapılıncaya, Fatih zamanında kurulmuş olan medrese ve müderris derecelenmesi yeniden değişti. Buna göre medreseler,

1. İbtida-i Hâriç
2. Hareket-i Hâriç
3. İbtida-i Dâhil

²⁰ Ders vekaleti için bkz. (İpşirli 1994a: 183-184)

4. Hareket-i Dâhil
5. Musıla-ı Sahn
6. Sahn-ı Seman
7. İbtida-i Altmışlı
8. Hareket-i Altmışlı
9. Musıla-ı Süleymaniye
10. Hâmise-i Süleymaniye
11. Süleymaniye
12. Dârülhadis

sıralamasına tabi tutuldu. Bu sıralama imparatorluğun son yıllarına kadar devam etmiştir.

Medrese Personeli

a. Müderris:

Müderris her şeyden önce takva sahibi, salih ve zeki bir kişi olmalıydı. Belirtilen ahlaki nitelikler yanında tefsir, hadis, usul, furu' gibi dini ilimlere, lügat, sarf, nahiv, meani, beyan vs. edebi ilimlere, bunları öğretebilecek derecede vakıf olmalıydı (Pay 2002: 494).

Fatih ve Kânûnî'nin sistemleştirdiği medreselerden sonra Müderrislik şu yöntemle elde edilmekteydi: Osmanlı medrese teşkilatında *Hâric* ve *Dâhil* derslerini gören talebe, *Sahn-ı Semân* veya *Süleymaniye* seviyesinde belli bir öğretimden sonra, müderrislik yapabileceğini gösteren diploma anlamına gelen *icâze*²¹ alırdı. Eğer bu müderris adayı Anadolu'da vazife alacaksa Anadolu, Rumeli'de görev istiyorsa Rumeli kazaskerine müracaat ederdi. Kazaskerin belirli günlerde toplanan meclislerine devam ederek *matlab* adı da verilen *ruznâme*'ye *mülazemet* dönemini geçirmek üzere *mülazim* olarak kaydedilirdi. Mülazemete, *İ'âdeten*²², *Vefâtan*²³ ve *Müstakil arzla*²⁴ geçilebilirdi (Baltacı 1976: 35).

Mülazim olarak kaydedilenler, göreve başlamak için sırası gelinceye kadar beklerdi. Bu bekleme dönemine *nöbet* denirdi. İlk dönemlerde belli bir süre

²¹ Danışmendliğin son kademelerinde mu'idlikten sonra sıkı bir imtihandan geçen talebelere, icazetname ve temessük denilen diploma verilirdi. Bu belgelerde öğrencinin okuduğu dersler ve hocaları yazılır, sonra da icazetnameyi veren hocanın adı kaydedilir ve onunda hocalarının silsilesi sayılarak meşhur bir alime dayandırılırdı. Henüz mu'idliğe kadar çıkmamış öğrencilerin de bir hocanın dersini bitirdikten sonra diğer bir hocaya devam edebilmeleri için mutlaka ellerinde temessük bulunması şarttı. (Baltacı 1976: 34)

²² Usulüne uygun olarak *danişmend* ve *mu'id* olduktan sonra mülazim olmaları

²³ Henüz mu'id olarak görevini tamamlamayan danışmendlerin son olarak bağlı buldukları hocalarının vefatıyla mülazim olmaları

²⁴ Daha çok Padişah hocası çocuklarıyla Şeyhülislam çocuklarının mu'id olmadan arz ile mülazim olmaları

olmadan mülazemete geçilirken Ebussuud Efendi'den sonra bu süre yedi yıl olarak belirlenmiştir (Uzunçarşılı 1965: 45-46)²⁵.

Kazaskerin atadığı müderris, elindeki beratla medresede görev almaktaydı. Kazaskerin yanında bulunan ruznamede yazılı olmayan ve belli bir süre mülazemet etmeyen kişilerin müderrislik almaları mümkün değildi²⁶. Ancak Hızlı, bazı istisnai uygulamalara mahkeme sicillerinde rastlanmakta olduğunu yazmaktadır. Müderrislerin atamalarında, özellikle yer değiştirmelerde ve terfilerinde *tevkîf* adı verilen, şartlara göre üç, beş, hatta yedi ay sürebilen beklemler olabilmekteydi (Hızlı 2002: 429). Müderrisler, beklemleri gereken sürenin dolmasıyla eski görevlerinden alınarak bir üst dereceye yükseltilebildikleri gibi (*ma'zuliyet*), kendi istekleriyle müderrislikten (*infisal*) ayrılabilirlerdi. Ancak infisal eden kimse, tekrar müderrisliğe dönmek isterse, açık yer bulunduğu usulüne uygun olarak atamaları yapılırdı. Bazen de bu usulün dışına çıkılarak terakki sağlanır, hatta birkaç payeye bedel olarak yüksek bir payeye tayin edilirdi ki buna *tahille tarîki* denirdi (Baltacı 1976: 28). Bir müderris, bulunduğu seviyeden üst payedeki bir medreseye terakki ederken²⁷, münhal bir medrese mevcut ve başka istekli yoksa hemen tayin edilir, birden fazla istekli olursa aralarında imtihan yapılırdı. Bu imtihanlar daha çok Harice talip olanlar arasında görülmekle beraber, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri huzurunda, İstanbul'da, Zeyrek, Ayasofya ve Vefa camilerinde yazılı ve sözlü olarak iki aşamada yapılırdı (Uzunçarşılı 1965: 63-64).

Müderrisler, eğitim hizmeti sırasında istedikleri zaman ifta ya da kaza alanında görev almakta serbesttiler. Müderrislikten kadılığa geçebilirlerdi ancak bu alan değişmelerinde denklik prensibine dikkat edildiği ve belli bir düzenin getirildiği anlaşılmaktadır. Müderrisler, hangi aşamada olursa olsun yevmiyesine ve derecesine uygun bir kadılığa geçebilirdi²⁸.

Zamanla öğrencilerin çoğalması sonucunda geniş kitlelere ders veren bir müderris tiplmesi ortaya çıkmış ve bunlara *dersiâm* denilmiştir (Pay 2002: 494). Dersiâm olabilmek için gerekli ilimleri okuyup icazet almış olmak ve imtihandan geçerek ehliyetini ispat etmek gerekmekteydi (Pakalın 1993: 427). XVI. yüzyılda cami medreselerdeki *dersiye* hizmetleri genellikle dersiâmlar tarafından yerine

²⁵Ancak *Mülazemet Kanunu*'na aykırı olarak Kânûnî, kendisine güzel kasideler yazan Baki'yi sıra beklemeden mülazim defterine kaydettirerek bir yıl sonra müderris olarak tayinini irade etmiştir (Uzunçarşılı 1965: 45-46).

²⁶XVI. asra kadar müderrislik tevcihi kazaskerlerin yetki alanı içerisindeyken, bu dönemde Şeyhülislamlık ilmiye sınıfının en üst mertebesine çıkarıldığından, kırk akçeli medreselere müderris tayini kazaskerlerin, Haric medreselerinden itibaren yukarı sınıf müderrislerinin tayinleri de şeyhülislamların arzlarıyla olmuştur (Uzunçarşılı 1965: 77)

²⁷Müderrisler, mülazemetlerinden hemen sonra 20 akçeli medreselerde görev alıyor ve müderrislerin yükselmeleri Fatih devrinde beşer akçeyle sağlanıyordu. XVI. yüzyılda otuzlu medreselere kadar yine beşer akçelik terakki, otuzdan fazla yevmiye alan müderrisler ise onar akçelik terakki sağlanmaktaydı (Baltacı 1976: 27). Özellikle Fatih devrinde müderrisler, medreselerde genellikle üç yıl görev yaptıktan sonra bir üst dereceye yükseltilirlerdi. Ancak bu süre daha sonraki dönemlerde değişikliklere uğramış ve önce iki yılda, sonraları ise daha kısa süre içerisinde terakki imkanı elde edilmiştir (Hızlı 2002: 429).

²⁸Yirmi ila otuz akçe yevmiyeli bir müderris kaza kadılıklarına, elli akçe yevmiyeli müderris, yüz elli akçelik sancak kadılıklarına, ve sahn müderrisleriyle altmışlı müderrisler mevleviyet tabir olunan beş yüz akçeli eyalet kadılıklarına tayin olunurlardı. (Uzunçarşılı 1965: 66)

getirilmekteydi. XVIII. Yüzyıl cami ve medrese vakıflarında ise dersiâm cihetlerine²⁹ daha sık yer verilmeye başlanmıştır (İpşirli 1994b: 185).

Müdürlere aldıkları ücretlerin yanı sıra “taamiye “ adıyla, pişmiş yiyecekler ve özellikle *selâtin* medreselerinde, miktarlarının yıllık olarak belirlendiği hububat türü ödenekler de tahsis ediliyordu (Hızlı 2002: 429). Müdürlere, almakta oldukları en son ücret ne ise onun üzerinden emekli edilirdi. Şer’î özürlü olmaksızın görevi terk etmesi, amirlere karşı kötü davranışlarda bulunması ve sözler sarf etmesi, mu’idlik ve mülazımlığı ticarî bir meta haline getirmesi gibi durumlar ise müdürlere görevlerinden azl edilme sebepleri idi (Baltacı 1976: 30-31).

B.1.b. Muid:

Muid medresede talebenin derslerini müzakere (Pedersen 1979: 68) ve müdürlere verdiği dersi tekrar eden kimsedir. Danışmendler arasında en liyakatli olanlardan seçilen muid müdürlere yardımcı olmanın yanında danışmendlerin disiplini ile de ilgilenirdi. Aynı zamanda Sahn-ı semân muidleri, Tetimme medreselerinde suhtelere ders verirdi (Baltacı 1976: 33). Eser yazabilecek bilgi ve yeteneğe sahip kişiler arasından seçilen muidler, müdürlere kontrolünde öğretime birinci derecede katkıda bulunuyorlardı (Hızlı 2002: 430). Muidin salih, takva sahibi, zeki ve dersleri müzakere edebilecek yeteneğe sahip olması gerekmektedir (Pay 2002: 494).

B.1.c. Diğer Görevliler:

Osmanlı medreselerinde görev alan öğretim elemanları arasında darulhadis³⁰ ve darulkurralarda³¹ *şeyh* denilen görevliler de bulunmaktadır (Hızlı 2002: 430). Ancak bu kişileri tarikat veya imaret şeyhleri ile karıştırmamak gerekir. Medrese ve vakıfta çikabilecek her türlü idari meselelerle *mütevelli*

²⁹ Vakıfların çeşitli dinî, sosyal ve kültürel hizmetlerini sürdürebilmeleri için tahsis edilmiş olan görevlere verilen addır. Cihat görevi iki şekilde yürütölmekteydi. İmamet, hitabet, vaizlik, tedris, cibayet, kitabet, dersiâmlık gibi ilmi yeterlilik isteyenlere cihat-ı ilmiye, kayyimlik, türbedarlık, ferraşlık gibi bedeni çalışmaya bağı olanlara da cihat-ı bedeniye denirdi. cihat tevcihlerinde temel kural babadan oğla intikal etmesiydi. Cihât beratları hak sahiplerine ya bu intikal dolayısıyla veya çeşitli anlaşmazlıklar ve padişahın tahta cülusu nedeniyle verilir veya yenilenirdi. Bu beratlardan kanunnamelerde belirlenen ölçülerde *berat harcı* alınır (İpşirli 1993: 547)

³⁰ Hadis öğrenimi için kurulan medreselere verilen addır.

³¹ Kur’an öğretilen ve hafız yetiştirilen mekteplerin, kıraat talimi yapılan medrese veya bölümlerin genel adıdır. Bunlara darulhuffaz’ da denilmiştir.

ilgilenirdi. Muhasebe kayıtlarının incelenmesinden *mürtezika*³² denilen vakıf çalışanlarının sorunlarının çözümüne kadar bir çok konuda sorumluluğu bulunan mütevelliler, görevleri karşılığında genelde 1-5 akçe arsında değişen yevmiye veya vakıf gelirinin bir kısmını alırdı. Mütevellilerin vakfın şartlarına göre hareket edip etmediklerini tespit etmekle yükümlü kişi ise *nazır* idi. Nazırın vakıfta herhangi bir tasarruf yetkisi yoktu. Bu yetki sadece mütevelliyeye aitti. Müteveli ve nazır hakkında daha önce mektep bahsinde açıklama yapıldığından şimdi bu kadarıyla yetinilecektir.

Vakfın birimlerinde görev alan kişilerin, müderrislerin, müdridlerin, danışmendlerin ve vazifelilerin devam devamsızlıklarını takip eden ve gelmeyenlerin isimlerinin yanına nokta koyan görevliye *noktacı* denirdi (Hızlı 2002: 430). Gelmeyenler mütevelliyeye bildirilir, müteveli ise bunların maaşlarını keserdi (İzgi 1997: 43). Ayrıca cüzhan ve devirhanları denetleyen, her seferinde Kur'an'ın ne kadarını okunduğunu da işaretleyen (noktalayan) bir görevi de vardı³³. Vakıflarda ayrıca bütün yazışmaları yapan, adeta mütevellinin sekreterliğini üstlenen *katipler*, vakıf için gerekli malların alım ve satımı ile ilgilenen *vekilharçlar*, gelirlerin muhasebesini yapan *cabiler*, ışıkları yakmak ve temizlikle ilgili işleri yapmakla görevli olan *kayyumlar*, medresenin kapısını bekleyen, danışma görevini ifa eden *bevvablar*, medresenin bütünün temizlik ve bakımından mesul olan *ferraşlar* olduğu gibi bazı medreselerde de ayrıca müstahdem, kandilci ve tuvalet bakıcısı vardı. Bunların yanı sıra son dönemlerde imaretlerden medrese öğrencilerine tahsis edilen fodyayı³⁴ ve Perşembe günleri pişirilen pilav, zerde³⁵ ve zırvayı³⁶ dağıtmakla görevli olan ve *kemer* denilen bir görevli daha vardı (Kütükoğlu 2000: 7).

Öğrenciler

Medreselerde ders gören öğrenciler için yaygın olarak talebe kelimesinin yanı sıra "*talib-i ilm, suhte, danışmend ve müstaid*" sözcükleri de kullanılmıştır (Hızlı 2002: 430). Ancak bunlar arasında bir takım anlam farklılıkları vardır. Mesela suhte (softa), medreselerde eğitim gören öğrencilerden ilk seviyedekilere verilen isimken, danışmend, muhtasarat eğitimini bitiren suhteye verilen addır (İzgi 1997: 50,53). Medresede dersler sabah ve ikindi olmak üzere iki devre olurdu.

³² Rızık alan demektir. İmamalar, müezzinler, kayyumlar ve diğer vazife sahipleri vakıftan aldıkları maaşla geçindikleri için bu ad verilmiştir. Bunlara ehl-i vezaif, aldıkları maaş ve tayinine vazife denirdi (Pakalın 1993: 624)

³³ Bunun yanında vakıflarda, bir de noktacı-i Buhârî denilen ve Sahih-i Buhârî nüshalarının her seferinde ne kadar okunduğunu tespit etmekle yükümlü bir görevli vardır (Yediyıldız 1983: 59)

³⁴ Ramazan pidesine benzer biçimde, fazla mayalanmış özsüz hamurdan yapılan ve kolay kopma özelliğine sahip bir ekmek türüdür (Emecen 1996: 167-170)

³⁵ Safranla pişirilen bir çeşit pirinç tatlısının adıdır.

³⁶ Buğday, kuru üzüm ve incirle pişirilen bir çeşit aşure ya da zerdeli ve sarımsaklı paça (Kütükoğlu 2000: 7) olduğunu yazan kaynaklar olduğu gibi, lapamsı pilav gibi pişirilen ve tuz yahut şeker ekilerek yenilen zerde taklidi bir yiyecek veya incir, üzüm, hurma, pirinç ve şekerle yapılan bir tatlı (Pakalın 1993: 659) olduğunu yazan kaynaklarda vardır.

Fakat icazete esas olan dersler sabah dersleriydi. Hücre denilen medrese odaları genellikle icazet alma seviyesine gelmiş, dânişmend denilen öğrencilere verilirdi (İpşirli 1993b: 464). Ortalama bir medresede 10-15 oda bulunurdu. Medrese odalarında kalmak için her öğrenci barındığı medrese içerisinden, başka medreseden veya benzer kurumlarda görevli güvenilir birini kefil göstermek zorundaydı. Bir öğrencinin, medresede oda sahibi olması için kefilli olması yeterli değildi. Öğrencinin aynı zamanda kurallara uyan, derslerini takip eden, iffet ve namusuna düşkün biri olması gerekiyordu (Cihan 1999: 178). Medrese hücreleri aslında bir talebe için olmakla beraber zorunluluklar sebebiyle bazı hücrelerde üç dört talebenin kaldığı da oluyordu. Oda sahibinin rızasıyla *refik* denilen ikinci bir talebe bulunurdu. Ayrıca kıdem sahibi talebenin yemeğini pişirmek, mangalını yakmak, odasını temizlemek, çamaşırını yıkamak, suyunu getirmek üzere *çömez*³⁷ veya *sarf mollası* adı verilen bir talebe aynı odada kalırdı (İpşirli 2003: 331).

İhtiyaç sahibi talebeler üç aylarda ve özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasından faydalanıp, kasaba ve köylere dağılırlar, buralarda imam-hatiplik, vaizlik yaparlar, soruları cevaplandırıp çocukların yetişmesine yardımcı olurlar ve diğer din hizmetleriyle halkı irşad ederek elde ettikleri parayla geçinmeye çalışırlardı (İpşirli 1993d: 388). *Cerre çıkma* denilen bu uygulamaya üç aylar dışındaki haftalık tatillerde de çıktıkları görülmektedir. Zira *Kanunname-i Ehl-i Hiref* te, mollalar ve diğer cerciler Salı ve Perşembe günlerinden başka günlerde dolaşamaz ve camilerde cer yapamaz kaydından bu anlaşılmaktadır (Uysal 1982: 94). İstanbul'dan taşraya giden öğrencilerin yol masrafları hazine tarafından karşılanmakta, kıyı bölgelerine gideceklerin güvenliği gemi kaptanlarına, iç bölgelere gidecek olanların ise yol üzerindeki kadınlarca sağlanmaktaydı (Cihan 1999: 179).

Osmanlı Devleti'nde eğitim hizmetleri parasızdı. Vakıflar eğitim ve öğretimin yanında öğrencilerin iâşe ve ibate ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Bunların yanı sıra öğrencilerin günlük ihtiyaçları için belli bir miktar ücrette tayin edilirdi. Mesela Süleymaniye Medresesi öğrencileri günlük iki akçe ücret alıyordu (Özcan 2002: 875).

Vakıflar öğrencilere düzenli olarak verdikleri yardımlar dışında, *medreselerde sakin oldukları zaman karşılığında yevmiyeler, hücre akçesi* ya da *hakk-ı sükna* adıyla ödemeler yapıyorlardı. Öğrenciler ayrıca aldıkları yevmiyeye ek olarak pişmiş ve hazır şekilde sunulan iki öğünlük yemekleri içinde, eğer et bulunmuyorsa, *imaretde et tabh olunmadığı günlerin et akçesini* isteme hakkına sahiptiler. Bunların dışında mütevellî ve nazırın gözetiminde öğrencilere *yaylakiye*, *bahariye* ve *nehariye* adı verilen yan ödemeler de yapılabilirdi (Hızlı 2002: 431).

İlim taliplerine destek verilmesi bir gelenek olduğundan medrese civarındaki yerlerden, medreselere giyecek, yiyecek, kışlık odun gönderiliyordu.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İpşirli 1993c: 380

Hatta bazen cizyeden muaf tutulmak şartıyla, çeşitli gruplar tarafından medresenin temizlik malzemeleri karşılanıyordu (Cihan 1999: 180).

Medreseye kabul edilen öğrenciler yaşla ilgili herhangi bir sınırlamaya tabi değillerdi. Her yaş grubundan insan medreselerde eğitim görebiliyordu. Öğrencilerin tahsil süresi önceleri 8-9 yıl civarındayken, Kânûnî devrinin ortalarında 5, 1576'da ise, medrese öğrencilerinin Sahn-ı Semân'a kadar olan öğrenim süreleri 3 yıl ile sınırlandırılmıştır (Hızlı 2002: 431).

Yaygın Eğitim Kurumları

a. Camiler

İslam'ın ilk dönemlerinden beri idare, eğitim ve öğretim için kullanılan camilerin asıl fonksiyonu mabet oluşudur. Camilerin ibadet yeri olmasının yanında, eğitim ve öğretim yeri olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda kalan öğrenciler, medrese dershanesinde belirli dersler görmekte, bunun dışındaki genel dersleri camilerde takip etmekteydiler. Halka açık olarak verilen bu dersleri XVII. yüzyıldan sonra dersiâm denilen hocalar vermekteydi. Bunun yanında hat meşki, Kur'an talimi ve hıfzı gibi uygulamalı dersler de verilmekteydi. Osmanlı camilerinde eğitim ve kültür faaliyetlerini tamamlayan önemli bir unsur da kütüphane oluşturulmasıydı. Bu kütüphaneler dersleri takip eden öğrenciler ve namaz vakitleri arasında boş vakti olan cemaat için oldukça faydalı olmuştur (Önkal-Bozkurt 1993: 51). XVI.-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderrislerin imtihanları halka açık olarak Ayasofya, Zeyrek ve Vefa camilerinde yapıyordu (Uzunçarşılı 1965: 63-66). Osmanlı şehir, kasaba ve köylerinde sıbyan mektebi olmayan yerlerde çocukların eğitimi için cami in kullanılması oldukça yaygındı.

b. Tekkeler

Tekkeler, tarikat âdab ve erkanının tedris ve icra edildiği yerler olmakla beraber, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Siyer-i Nebi, Türkçe, Arapça ve Farsça gibi birçok ilmin öğretildiği yer olarak göze çarpar (Baltacı 2002: 450). Bunların yanı sıra dinî musıkîye önem verilir, şiir ve ilahiler okunur ve sema ayinleri düzenlenirdi (Uludağ 1997: 43). Teselya'da ki Hasan Baba Tekkesi gibi bazı tekkeler ise konumlarından dolayı kolay geçit vermeyen boğazların korunması, o bölgeden geçen yolculara gerektiğinde yardım edilmesi gibi bir takım hizmetleri de yerine getirirlerdi (Eyice 1997: 291).

c. Kütüphaneler

Osmanlıda camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen *hafız-ı kütübler* vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı (Baltacı 2002: 450).

d. Sahaflar

Eski kitap satıcılığı olan sahaflık ilk olarak Bursa'da XV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ulema, talebe ve kitap meraklılarının uğrak yeri olan sahaflarda ilmi sohbetler ve müzakereler yapılırdı (Baltacı 2002: 450).

e. Loncalar

Fütüvvet ve Ahiliğin devamı olarak ortaya çıkan loncalar birer esnaf kuruluşudur. Ticari bir kurum olan loncalar daha çok kendi işlerinin durumlarını görüşen Müslüman ve gayrimüslim esnaftan seçilenler tarafından oluşturulurdu (Pakalın 1993: 369). Meslek mensuplarının eğitilmesinde bir okul hüviyeti kazanan loncalar (Baltacı 2002: 450) usta, kalfa ve çırak ilişkisinin eğitimle harmanlandığı yerlerdir.

f. Evler

Osmanlılarda başta ulema ve zenginlerin evleri olmak üzere konaklarda, zaman zaman dersler ve sohbetler yapılırdı. Ulema evleri öğrenmek isteyen herkes için açıktı. Hatta ulema, bilgisini sadece kendi kafasında tutmanın vebalinden kurtulmak için kendisine talebeler bulurdu (Baltacı 2002: 450).

g. Kırathaneler

Halkın, dostlarıyla görüşmek, sohbet etmek ve kahve içmek için toplandıkları yerler olan kırathaneler, raflarında bulunan kitaplarla küçük bir kütüphane gibiydiler. Buralara gelen ulema, şair, meddah ve saz şairleri kültürün gelişmesine hizmet ederlerdi (Baltacı 2002: 450).

h. Muvakkithane ve Rasathaneler

Uygulamalı astronomi merkezi olan bu kurumlar, imparatorluğun kuruluşundan itibaren şehirlerde ve kasabalarda bilimli mescit veya camilerin avlusunda kurulurdu. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra külliyelerin bir parçası olarak gelişmiş ve faaliyetlerini vakıf gelirleriyle gerçekleştirmişlerdir (İhsanoğlu-

Kaçar 2002: 168). Buralarda özellikle namaz vakitlerinin tayinini yapan *muvaqqıt* bulunmaktadır. Nücum ve Felekiyat denilen astronomi ilminin gelişmesine neden olan muvaqqıthaneler, rasathanenin bir alt kademesini oluşturur (Pakalın 1993: 587). Rasathaneler ise, muvaqqıthanelerden daha ileri seviyede ki akademik kurumlardır. Bu alandaki çalışmalar imparatorluğun ilk dönemlerine, Semerkant Rasathanesi'ne giderek Uluğ Bey'i yetiştiren I. Murad devri müderrislerinden Kadızade-i Rumi'ye kadar gider. İlk rasathane Takuyiddin'in başında olduğu Cihangir Rasathanesi, seviyeli bir kurum olmasına rağmen kısa bir süre hizmet vermiş ve kapanmıştır (Baltacı 2002: 451). Namaz vakitlerinin belirlenebilmesi için güneşin konumunun matematiksel olarak hesaplanması gerektiğinden buradaki araştırmacılar astronomi eğitimi ile yetiştirilmekteydiler. İlmi çalışma yapan görevlilere *mikâtî*, bu ilme ise *ilm-i mikât* denirdi (Helvacı-Unat 2000: 133).

Enderun Mektebi

Enderun mektebi Osmanlı Devleti'nin gücünü korumak için nitelikli insan yetiştirmek amacıyla kurulmuş bir eğitim merkezidir. Enderun mektebi kurulana kadar, ona benzer başka bir eğitim kurumu yoktu. Selçuklular'da ve Avrupa'da hanedan mensuplarının özel bir eğitimi mevcut ise de Enderun bunlardan tamamen farklıdır. Enderun mektebi II. Murad zamanında kurulmuş, Fatih zamanında ise asıl hüviyetine bürünmüş, devletin korunması için gerekli idari ve mülki kadronun eğitimine yönelmiştir (Akkutay 1984: 25). Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askeri temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli yönetici kadroları yetiştirmektir. Bunun için *devşirme* denilen bir sistem uygulanıyordu. Devşirme bazı mükellefiyetler yüzünden her yerde uygulanmazdı. Önceleri Rumeli eyaletlerinden toplanan devşirmeler, XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bursa ve İstanbul civarı dışındaki yerlerden (A. Özcan 1994: 255), Rus, Acem ve çingene olmayanlardan alınmıştır (Akkutay 1999: 187).

Devşirme olarak alınacaklar hakkında kesin hükümler vardır ve bunlar dışında devşirme alınmamaktadır. Mesela annesi ve babası ölmüş bir çocuk terbiyesi kıt olur diye devşirilmezdi. Sığırtmaç ve çoban çocukları, kel, köse, doğuştan sünnetli, Türkçe bilenler, ailenin tek oğlu olanlar, sanatkar çocuklar ocağa alınmazdı. Devşirilecek çocukların 10-20 yaş arasında olanları öncelikle seçilirdi. Acemiler *sürü* denilen 100-200 kişilik kabileler halinde İstanbul'a nakledilir, burada kelime-i şahadet getirip Müslüman olurlardı. Her acemi hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eden iki defter tutulurdu. Bu defterlerde göz renginden vücuttaki benlere kadar her şey yazılırdı (İlgürel 1988: 324).

Enderun'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmesi gereken Hıristiyan ailelerden devşirilmiş çocuklar, öncelikle Müslüman Türk aileleri yanına verilirdi. *Türke verme* denilen bu işlem sırasında, çocuklar Türk örf ve adetlerini, İslamî kuralları ve Türkçeyi öğrenirler, daha sonra bunlar Acemi Ocağı'na teslim

edilir, ak börk giyerek acemi oğlanı olurlardı (İlgürel 1988: 324). Acemi oğlanlar burada belirli talim ve terbiye aldıktan sonra *çıkma* adıyla ayrılarak çeşitli askeri birliklere dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitim almak üzere Enderun'a alınır (İpşirli 1995: 186). Çıkma olmak için en az yedi sekiz sene Acemi Ocağına hizmet etmek gerekmekteydi. Ancak ihtiyaç halinde bu süre dolmadan çıkma olabilirdi. Saltanat değişikliklerinden sonra yapılan çıkmalara *umum çıkması* veya *büyük çıkma* denirdi (A. Özcan; 1992, s. 302).

Enderun'daki eğitim büyük ve küçük odalar, doğancı koğuşu, seferli odası, kiler odası, hazine odası ve has oda olarak ayrılmıştı. Enderun'un ilk iki kademesini oluşturan büyük oda Babüssade'den içeri girince sağda, küçük oda ise solda bulunuyordu. Bu odalara başarılı oğlanlar alınır, burada İslam dini ve kültürü ile alakalı dersler yanında, Türkçe, Arapça, Farsça, güreş, atlama, koşu, ok çekme gibi dersler de alırlardı (Uzunçarşılı 1945: 309). Bu oğlanlar *dolama* giydiklerinden dolayı *dolamalı* ismini almışlardır (Uzunçarşılı 1945: 308).

Doğancı koğuşuna *hane-i bâzyân*'da denilirdi. Kırk kişilik bir grup olan doğancılar koğuşu, IV. Mehmet tarafından ortadan kaldırılmıştır (Uzunçarşılı 1945: 311).

Seferli koğuşu IV. Murad tarafından teşkil edilmiştir. Önceleri Enderun halkının çamaşırlarının yıkanıp düzenlenmesi hizmetini görürken daha sonra çalışmalar sanata kaydırılmış ve musikişinas, hanende, kemankeş, pehlivan, berber vb. meslek dallarında yetiştirilmişlerdi. Sarayın dilsiz ve cüceleri de aynı koğuşta eğitiliyorlardı.

Kilerci koğuşu, Fatih zamanında kurulmuştur. Yöneticilerine, *Serkilâr-i Hassa* denilen bu koğuşun elemanları aldıkları eğitimin yanı sıra yiyecek içecek hazırlanması ve bunların sunumu konusunda eğitilirlerdi. Ayrıca bu koğuş, saray odaları ve mescitlerinin mumlarını da temin ederdi (İpşirli 1995: 186).

Fatih tarafından teşkil edilen bu koğuş, *Hazinedarbaşı* denilen ve sarayda *ehl-i hiref* olarak tarif edilen saray sanatkârlarının idaresinden sorumlu olan kişinin yönetimindeydi (Merçil 1998: 142). Hazinedarbaşı, Enderun hazinesi ve saraya ait mücevherat ve değerli eşyaların korunmasından da sorumluydu. Enderun Hazinesi ya da iç hazine Has Oda, Bodrum, Çilhane, Raht (Has Ahur), Hil'at ve Ceyb-i Hümayun hazinelerinden oluşmaktaydı. XVII. yüzyılın ortalarında yaklaşık 110 kişi tarafından idare edilirdi (Orhonlu 1998: 130).

Has oda, Enderun Mektebi'nin en yüksek kademesini oluşturmakla beraber, bu odadaki eğitimin temel amacı elemanları idarecilik yönünde yetiştirmektir. Defalarca seçimden geçmiş olan bu gençler Türkçe, Okuma, Yazma, Arapça, Kur'an ve Din Dersleri, Beden Eğitimi, Fıkıh, Tefsir, Türk Edebiyatı gibi dersleri ortak olarak alırlardı (Akkutay 1999: 189).

Enderun'un eğitim sürecinde başından sonuna kadar titizlikle uyulan kurallardan birisi çıkma idi. Hazırlık sınıflarından Enderun eğitiminin sonuna kadar

geçen süre içinde başarı gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerinde görevlendirilirlerdi. Böylece geriye her açıdan yetişmiş ve yetenekli kişiler kalmakta, devleti üst düzeyde temsil edecek seçkin bir sınıf oluşmaktaydı. Eğitim sürecinde önemle üzerinde durulan bir diğer ilke, gençleri *Türk Kültürü* içerisinde yetiştirmektir. Mektebin en temel ilkelerinden biri de disiplindi. Hazırlık ve Enderun eğitimine devam eden gencin her hareketi ölçülü olmalıydı. Özellikle *akağalar* kurallara uyma konusunda son derece sertti. En küçük kusur bile, falaka, uykusuz bırakma, yemeği kesme gibi cezalara karşılık gelebiliyordu. Öğrencilerin yatakhaneleri koğu şeklindeydi ve her sekiz ila on gencin arasında bir akağa bulunurdu. Temel besin kaynağı et ve pirinçti. Buradaki gençlerin fazla yemelerine veya az beslenmelerine engel olunurdu (İpşirli 1995: 186-187).

XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım kişilerin mektebe alınması, kapıkulu askerlerinin iktidar üzerindeki nüfuzları, mektebin eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. İlk esaslı değişiklik Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını takiben II. Mahmud tarafından yapılmıştır. Sonraki dönemlerde eski önemini ve gücünü kaybeden mektep, 1 Temmuz 1909 tarihinde yayımlanan kararname ve talimatnameyle lağvedilmiştir. Bu talimatnameyle, burada çalışanların, öğretmenlerden Akaid ve Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için cumadan başka her gün bir veya iki ders almaları ve istedikleri mekteplerde vazifelerine devam etmelerine olanak verilmiştir (Akkutay 1999: 192).

Sonuç

Osmanlı Devletinin askerî ve siyasî yönden gelişmesiyle beraber, teşkilatında, bürokrasisinde ve kurumlarında da yeni yapılanmalar ve büyümeler olmuştur. Medreseler, Fatih ve Kânûnî dönemlerinde iki büyük değişim geçirmiş ve devletin son yıllarına kadar, oluşturulan bu yapı devam etmiştir. Osmanlı kurumlarında, *müslüman* olmak şartıyla, zeki, yetenekli, becerikli olan herkes devlet hiyerarşisi içerisinde kendine yer bulabilirdi. Bunu sağlamanın en kolay yolu ise bilgiye hakim olma ve ilim tahsil etmeydi. İslam'la harmanlanan eğitim sistemi mevcut olan vakıf sistemi sayesinde finansal bir sıkıntı yaşamıyor, aksine iş imkanları sağlıyordu. Mektep ve medrese talebelerinin ihtiyaçları hem bu vakıflar hem de hayırseverlerin yardımlarıyla karşılanıyor, hatta cep harçlıkları dahi veriliyordu. Bazı durumlarda öğrencilere elbise yardımları bile yapılıyordu. Devlet büyük oranda bu işleri vakıflara havale etmiş, vakıflar içerisinde ise kendi kendini denetler bir yapı oluşturmuştu.

Diğer yandan devlet kendi bürokratik işlerini yürütmek üzere adına Enderun dediği bir seçkinler eğitimi sistemi oluşturmuş, idari kadro teminini bu yönde gidermeyi amaçlamıştır. Buralarda özel eğitimden geçen gayri Türk unsurlar, Osmanlı potasında Türkleşerek ve İslamlaşarak erimişlerdir. Özel bir eğitim alarak ve birkaç merhaleden ayıklanarak yukarı kadar çıkan Enderunlular devlet içinde ikinci adam payesini bile almışlardır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, kendi şartları içinde ve ihtiyaçları gereğince oluşturduğu eğitim sistemi sayesinde yüzyıllar boyunca gerek ilmi sahada gerekse idari sahada ciddi sıkıntılar yaşamamıştır. Ancak sistemde çatlaklar meydana gelmeye başlayınca doğal olarak etkilenmiş ve bahsi geçen sahalarda sorunlarla yüz yüze kalmıştır.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, A. Adnan (1991), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul
- AKKUTAY, Ülker (1999), “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 187-193
- _____ (1984), *Enderun Mektebi*, Ankara
- AKYÜZ, Yahya (1982), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)*, Ankara
- BALTACI, Cahit (2004), “Mektep”, *DİA*, XXIX, Ankara, s. 6-7
- _____ (2002), “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, XI, s. 446-462
- _____ (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul
- BAYRAKTAR, Mehmet (1996), “Dâvûd-ı Kayserî”, *DİA*, IX, İstanbul, s. 32-35
- BİLİM, Cahit Yalçın (1998), *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Edb. Fak. Yay. No: 2
- BOZKURT, Nebi (2003), “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara, s. 323-327
- CİHAN, Ahmet (1999), “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 176-186
- ÇELEBİ, İlyas (1999), “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 168-175
- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa (2002), “Külliyeye”, *DİA*, XXVI, Ankara, s. 542-544
- DOĞAN, Sema (1997), “Haseki Külliyesi”, *DİA*, XVI, İstanbul, s. 370-372
- EMECEN, Feridun (1996), “Fodula”, *DİA*, XIII, İstanbul, s. 167-170
- EYİCE, Semavi (1998), “Hudâvendigâr Külliyesi”, *DİA*, XVIII, İstanbul, s. 290-295
- _____ (1992), “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *DİA*, VI, İstanbul, s. 40-42
- _____ (1992), “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *DİA*, VI, İstanbul, s. 42-45
- _____ (1992), “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *DİA*, VI, İstanbul, s. 45-49

- _____ (1997), “Hasan Baba Tekkesi”, *DİA*, İstanbul, s. 290-291
- GELİŞLİ, Yücel (2002), “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, XV, s. 35-43
- GÜNYOL, Vedat (1972), “Mektep”, *İA*, VII, İstanbul, s. 655-659
- HELVACI, Mustafa -Yavuz Unat (2000), “İlm-i Mikât”, *DİA*, XXII, İstanbul, s. 133-134
- HIZLI, Mefail (2002), “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”, *Türkler*, XI, s. 426-435
- _____ (1999), “Osmanlı Sıbyan Mektepleri”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 207-217
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin-Mustafa Kaçar (2002), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi”, *Türkler*, XI, s. 155-174
- İLGÜREL, Mücteba (1988), “Acemi Oğlanı”, *DİA*, I, İstanbul, s. 324-325
- İNALCIK, Halil (2001), “İstanbul-Türk Devri”, *DİA*, XXIII, İstanbul, s. 220-239
- İPŞİRLİ, Mehmet (1993a), “Cihet”, *DİA*, VII, İstanbul, s. 546-548
- _____ (1993b), “Danişmend”, *DİA*, VIII, İstanbul, s. 464-465
- _____ (1993c), “Çömez”, *DİA*, VIII, İstanbul, s. 380
- _____ (1993d), “Cer”, *DİA*, VII, İstanbul, s. 388-389
- _____ (1994a), “Ders Vekâleti”, *DİA*, IX, İstanbul, s. 183-184
- _____ (1994b), “Dersiâm”, *DİA*, IX, İstanbul, s. 185-186
- _____ (1995), “Enderun”, *DİA*, XI, İstanbul, s. 185-187
- _____ (2003), “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara, s. 327-333
- İZGİ, Cevat (1997), *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazî İlimler I*, İstanbul
- KAZICI, Ziya (1999), “Osmanlı Eğitim ve Öğretiminde Genel Medreseler”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 161-167
- KODAMAN, Bayram (1988), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (1998), “Hadimî Medresesine Dair Bir Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara, s. 79-94
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2000), *XX.Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara
- MERÇİL, Erdoğan (1998), “Hazinedar”, *DİA*, XVII, İstanbul, s. 141-143
- ORHONLU, Cengiz (1998), “Hazine”, *DİA*, XVII, İstanbul, s. 130-133
- ÖCAL, Mustafa (1993), “Âmîn Alayı”, *DİA*, III, İstanbul, s. 63

- ÖNKAL, Ahmet-Nebi Bozkurt (1993), “Cami”, *DİA*, VII, İstanbul, s. 46-56
- ÖZCAN, Abdulkadir (1992), “Bedergâh”, *DİA*, V, İstanbul, s. 302
- _____ (1994), “Devşirme”, *DİA*, IX, İstanbul, s. 254-257
- ÖZCAN, Tahsin (2002), “ Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, *Türkler*, X, s. 872-877
- PAKALIN, M. Z. (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, İstanbul
- PAY, Salih (2002), “Klasik Dönem Osmanlı Külliyelerinde Personel Sistemi”, *Türkler*, X, s. 491-509
- PEDERSEN, J. (1979), “Mescid”, *İA*, VIII
- SAKAOĞLU, Necdet (2003), *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul
- ULUDAĞ, Süleyman (1997), “Hankah”, *DİA*, XVI, İstanbul, s. 42-43
- UNAN, Fahri (1999), “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, s. 149-160
- UYŞAL, Abdullah (1982), *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Ankara
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1965), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara
- _____ (1945), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1983), “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, XVII, Ankara, s. 55-60
- YILDIRIM, Suat (1998), *Kur’an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul
- YÜKSEL, İ. Aydın (1997), “Hatuniye Külliyesi”, *DİA*, XVI, İstanbul, s. 501-503